

Kiss László

Bonctani tanvers a vérkeringésről 1790-ben. Pucz Antal (1767–1831) „nyelvnevelő” emlékezete

Az élettan (fiziológia) első magyar nyelvű tankönyve 1789-ben jelent meg Rác Sámuelnek, a pesti orvosi kar profeszszorának tollából (7). A *Physiologiának* rövid sommája a magyar orvosi szaknyelv kialakulásának is fontos adaléka. Mivel a pesti „királyi universitás” oktatási nyelve a könyv megjelenése idején a latin volt, és az is maradt még évtizedeken át, nem meglepő, hogy a Rác által használt magyar szakkifejezésekkel nem orvosi szakkönyvekben találkozunk először. Az alábbiakban egy olyan – a nyelvtörténetírás által eddig fel nem fedezett¹ – „bonctani tanverset” mutatok be, amely alig egy évvel a *Physiologia* megjelenése után íródott, tudatosan azzal a szándékkal, hogy a Rác által alkalmazott magyar bonctani kifejezéseket „népszerűsítse”.

A vers a szerző barátjának neve napja alkalmából született, amint az a költemény címéből is kiderül: „Egy jó Barátom’ neve napjára készült 1790. e.”. Az igazi jókivánságok forrása a szív – talán ez ösztönözte versírónkat arra, hogy versben fejtsen meg a szív, „érzésünk főbb okának” felépítését és „kötelességét” (működését). A 89 soros versből a bonctani vonatkozású 11–76. sorokat adom közzé:

„Embernek szívét meljünkben rejtve találjuk,
Egy formán mellyet mind férfi, meg asszonyi Nemben
Hátra szedett tiz, és két háti gerintzek övedznek.
Mind a’ két oldal feleit pedig örzik huszon négy
Oldal tsontok, elől egy melj tsont önti magát fel:
Eztet alól inas, húsos edény választja az hastol,
Orvosok ezt az edényt agyék hártjának (a) is hijják.
Mind ezeket gondos kézzel melj hártja (b) borítja:
Ez formál meljben kettős zatskókat egészen
A’ melj tsontig, ’s itt lekötődnek rosta szövettel. (c)
Mellyek egész meljet nagy két üregekre fel osztják
Ugy, hogy az egyikből másikba be semmi se folyhat.
És innen kapják külső hártjájokat önnön
Védelmekre, ni hogy frissülnek gyenge tüdőink!
A’ melj hártja alatt ki terül egy tágas üresség,
Ebbe magát a’ szív zatskó el rejteni szokta.
E’ szív zatskónak külső hártjája fejéres,
Edszer’smind de erőss, áll többnyire rosta szövettől:

És ha egészséges, soha több hártjára nem oszlik.
Egyet, vagy kettőt fordulván, vissza megint tér,
És minden részét a’ szívnek bé fedi kívül.
E’ Szív zatskóban szabadon mozgatja magát szív;
Mert nagy ereknél tsak szemléihedd össze fogódzva:
Máshol egyébbkint ö majd erre, meg arra hajolhat.
Szívhegye (d) a’ mondott zatskóban éppen előre
Fordulván, jobb részre magát érdeklí tövénél. (e)
A’ szívnek külső hártjája után vagyon egy nagy
Messze kiterjesztett tzellás szövet, ebbe teel zsr.
E’ szállás szövetet követik több szálak omolva,
Mellyeket in, ’s húsból rend nélkül szötte Teremtőnk.
E’ szálakba siet Koronának rendes eréből (f)
Meg dagadott vér ér, és számtalan élet eretske.
Test bontók szívnek kettős gyomrára akadtak, (g)
Egyik az első, (h) melj jobban terjedve kinyúlik:
Másik az hátulsó (i), ’s ez már valamennyire kissebb.
Mind kettőt inas, húsos fal választja, rekeszti.
Utat az egyikből másikba találni te nem fogsz.
Szív két gyomrában kettős ki nyílásra (k) akadni;
Mind egyikbe külön láttzatnak füge az hártjának,
Mellyeket annyi tsekély ajtóknak (l) mondhat az ember.
Első véres eres lyuk előtt vagy egy kebel, (m) ennek
A’ tetején áll egy inas húsos ritka fületske: (n)
Igy az utóbbi nyílást is azon kebel (o) álja körül, ’s fül.
Igy hát a’ vér szív Koronának véres eréből,
És a’ két nagy erekből (p) úgy szedi össze folyását,
Hogy szívnek kebelébe elől, de fülébe is hasson.
Innen a’ szívünk’ első gyomrába igyekszik,
Honnan gyenge tüdőnk’ eriben folytatja az útját:
Mellyekből azután szív’ hátulsó kebelének,
És szív fülnek ered, még egyszer végre azon nagy
Élet erében megyen: –
Már mondott hártja tokotskák
Ugy alkattak, hogy a’ vért éppen vissza ne hagyják
Folyni, előre pedig bizvást kényére eresszék.
Ebből már bizonyos, ’s kiki által látja észével,
Hogy mindég tsak előre folyik már útra megindultt
Vér, és hogy többé ö addig vissza se térhet,
Még kerülése után a’ véres erekbe, ezekből
Edszersmind a’ szív’ első kebelébe be nem foly.
A’ mi egész vér forgásnak már illeti módját:
Félvén, hogy ne talán kiss versem töbre dagadna,

¹ Az orvostörténet-írás is csak 2002-ben szerzett róla tudomást (Kiss 2002).

Most elhagyom, minthogy láthadd ezt Rátzba (q) is írva,
Minden részéből testünknek szivbe hozódik,
Mellyből ime megint minden vér vissza tsatornáz.
Igy hát vér' forgásának leg főbb oka szivünk.
Ebből már kötelességét jól észre vehetjük,
S hasznát edszer'smind, úgy tettzik, látva tanuljuk –"

A verssorokban elszórt betűk feloldását így adta meg a versíró:

(a) Diaphragma. (b) Pleura. (c) Tunica cellulosa. (d) Apex. (e) Basis Cordis. (f) Vasa Coronaria. (g) Ventriculi. (h) Anterior vel dexter, (i) Posterior, vel sinister. (k) Ostium. (l) Valvulae. (m) Sinus dexter vel anterior. (n) Auricula. (o) Sinus sinister, vel posterior. (p) Vena cava. (q) L. A. *Physiologiának* rövid Sommája, *mellyet ki adott Rácz (!) Sámuel 's a' t.* Pest. 8, 1789.

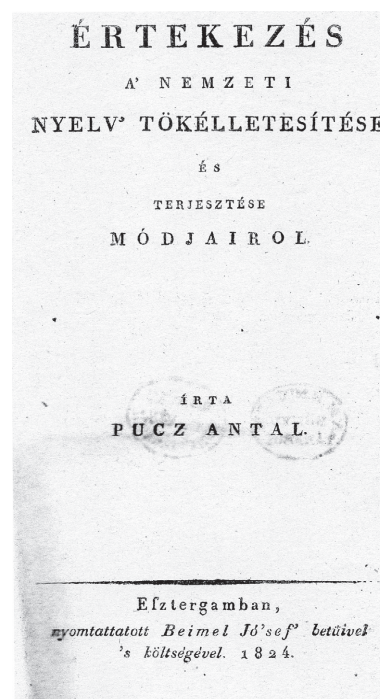
S hogy a mai olvasó számára könnyebben követhetővé tegyük a „vér forgásnak” (vérkeringésnek) a versben vázolt útját, Rácz *Physiologiájából* még további feloldásokat tudunk adni: a véres ér vagy vérér a vénát, az életér az artériát jelenti, a „nagy életér” pedig nem más, mint az aorta. A szívkebel a szívpitvarral azonos.

A vers bonctanilag és élettanilag is helytálló részei, a Rácz-könyvre való utalás az olvasóban azt a benyomást keltheti, hogy a költemény szerzője valószínűleg orvos, esetleg medikus lehetett. Annál inkább is jogos e vélekedés, mivel egy hasonló magyar nyelvű bonctani tanverset a XVIII. század elején egy orvosdoktor vetett papírra. Vizaknai Beretz (Briccius) Györgynek az aortáról hexameterekben írt elégiáját Wespri közölte az alábbi megjegyzéssel: „Ebből az itt idézett mutatónyból mindjárt kiviláglik, hogy a magyar nyelv az orvostudomány tárgyalására is igen alkalmas” (18). Nos, esetünkben a látszat csalóka: a verset nem orvos, hanem a pozsonyi papnevelde végzős hallgatója, Pucz Antal vetette papírra 1790-ben, „Szent Györgynek napján” (április 24-én). Nyomtatásban csak 1818-ban jelent meg, Pucz *Tavaszi virágok* című, Pesten kiadott könyvének 200–203. oldalain

Pucz (Putz) Antal Esztergomban született 1767-ben. 1786-tól Pozsonyban teológus. 1790-ben – a fenti vers írásának évében – szentelték pappá. Előbb Budán segédlelkész – tehát Ráczot személyesen is megismerhette –, majd 1794-től káplán Érseklélen. 1798-ban jut saját parókiához a Győr melletti Nagybjacson. Innen kerül át a Duna túlsó partjára, a Csallóköz déli részét alkotó Csilizköz kis falujába, Balonyra (ma: Baloň, Szlovákia), 1812-ben. Itt is hunyt el 1831. március 9-én.

E látszatra szokványos, eseménytelen papi pályafutás mögött azonban gazdag, szinte polihisztori hatósugarú – igaz, némiképp műkedvelő – irodalmi tevékenység búvik meg, melynek egyik fő mozgató rugója azonos a Wespri által idézett kolozsvári doktoréval: bizonyítani, hogy a magyar nyelv képes a tudományok kifejezésére is. Már 1805-ben harmadik helyezést ér el a „magyar nyelvnek mostani állapotjáról, ki miveltehetése módjairól, eszközeiről” szóló pályázaton – kéziratát a cenzúra azonban nem engedte kinyomtatni. Kazinczy Ferenc érdeklődését a kézirat iránt és a cenzúrázás miatti felháborodását a Kazinczy Társaság

22. Évkönyvében tárgyaltuk (6). A nyomdai megjelenés hiányában a nyelvművelés általa javasolt módjait Pucz közvetve mutatja be: német munkákat ültet át magyarra. Így lesz Eberhard-fordításával (2) a „szépészet” (esztétika) magyarnyelvűségének úttörője (8), Kant-tanulmányával (11) kora egyik legismertebb „kantianus” filozófusa (9), Mutschelle-magyarításával (10) „az Isten kezét az összes természetben felmutató” (17) fizikoteológia egyik magyar úttörője. Szépirodalmi próbálkozásai, a már említett *Tavaszi virágok*on kívül a *Nyári rózsák és az Őszi gyümölcsök* című „részszerint valóságos, részszerint költött Történetek”-et s néhány ifjúkori „alagyát” (elégiát) tartalmazó kötetei is a „Nemzeti Nyelv emelkedését” szolgálják. Nyelvészeti munkásságát az 1824-es *Értekezése* (15) koronázza meg (1. ábra). Mivel e több mint másfélszáz oldalas kötet címe hasonló az 1805-ös pályázat témájához, talán helyes a feltételezésünk, hogy Pucz 1824-ben lényegében megismételhette az említett pályázatra küldött pályamunkája fő gondolatait.

Pucz Antal *Értekezés a nemzeti nyelv tökéletesítésére és terjesztésére módjairól*

„Némelly nemzeti billyegek” (bélyegek) címmel indítja értekezését és katolikus papként le meri szögezni, hogy a deák (latin) egy holt nyelv, melynek bilincseiből ki kell bontakozni. „Csak az anyai nyelvnek megzendülése ébreszti fel a nemzeti lelket, tsak ennek szózatjára feszülnek ki a szunnyadozásban volt lelki tehetségek és vetélkedő munkásságra hevülnek” – vallja lelkesen. Nem elég azonban csak felébredni és hevülni, ismerni kell azokat a módokat is, amelyek a „mai legtudósabb” európai nemzeteket „az ő tudományos Culturájoknak... magas poltzára” juttatták. Pucz szerint ennek hét módja, eszköze létezik, úgymint 1. tudós társaság felállítása, 2. a tudósok pártfogása, jutalmazása, tisz-

teleite, 3. a gondolkodásnak, írásnak „illendő szabadsága”, 4. a tudományok anyanyelven való tanítása az iskolákban, 5. a tudományos dolgozatok anyanyelven való írása, 6. „minden országos dolgoknak nemzeti nyelven való folytatása” és végül 7. a nemzeti „játékszín” (színház).

Legterjedelmesebben Pucz az első módot taglalja. Áttekinti a más országbeli (francia, angol) kezdeményezéseket, sőt „kitérésként” máris komoly feladattal bízná meg a „tudós társaságot”. „Vajha egynehány tudós... Észak-nyugoti Ásiába utaznának azokra az eredeti tájékokra, melyekből a mi Eleink, a régi Magyarok jöttek...” Ez annál inkább is a Társaság feladata lenne, hiszen lenne már kit követni: „a mi derék Kőrösi Sándorunk, egy nemes Székely... útra mert indulni”. De mennyivel többet tudna elérni „egy jól elrendelt tudós Expeditio!”

A Tudós Társaság eszméje – ne feledjük, egy évvel vagyunk gróf Széchenyi Istvánnak az Akadémiát megalapozó felszólalása előtt a pozsonyi diétán – ismételten visszatér a többi „mód” tárgyalásakor is. A tudományok megtanítására legrovidebb és legbizonyosabb út az anyanyelven való tanítás, véli Pucz, ezért az iskolákban is e nyelven kell az ismereteket oktatni. Igaz ugyan, hogy sok „mester nevezetek (termini technici)” még hiányoznak, ám azokat egy Tudós Társaság „szerentsésen kidolgozná”. „A nemzeti nyelv az a csatorna, mellyen a tudományok, és hasznos találmányok a Nemzetnek minden soraival a legrovidebb úton közöltetnek” – érvel tovább plébánosunk. Amíg nincs elegendő magyar nyelvű munka, a „talpra esett fordítók is nagyon segítik a nemzeti nyelvnek előre menetelét és tudományos kifejlődését” – véli Kazinczyhoz hasonlóan Pucz Antal is.

Természetesen a témában járatos nyelvész, tudománytörténész azt mondhatná, hogy Pucz nyitott kapukat döngetett 1824-ben. Ám ha feltételezzük, hogy ötletei, ajánlásai nagy része már megjelenhetett a cenzúrának nem tetsző 1805-ös pályamunkájában is – pl. „a gondolkodásnak és írásnak illendő szabadságáról” –, akkor nem tekinthető túlzásnak az a jellemzés, amellyel saját magára illeszti Horatius szavait: „Olyan fenőköként használjanak, amely élesre tudja fenni a vasat, bár maga képtelen vágni.” Nem tudjuk, Kazinczy ismerte-e, olvasta-e Pucz 1824-ben megjelent kis kötetét. Levelezésében, naplójában nem találtam erre utalást. Ám ha olvasta, bizonyára igazolva látta 1805-ös jóslatát. 1805-ben ugyanis megdicsérte a pályamunkák bírálóit, akik harmadik helyre sorolták Pucz munkáját: „Ez új csillag a magyar égen. Ha ő tüzet kap, s ragyogásnak ered, az az ő munkájok léssen”.

Visszakanyarodva Pucz fiatalkori bonctani tanverséhez: nem tudunk szabadulni a gondolattól, hogy Pucz eredetileg talán medikus lehetett, s csak később váltott át a teológiára. Az ellenkező irányú pályamódosításra Peterka József Sebestyén a példa, aki „a szombathelyi püspöki megyének nevendék kis papja”-ból lett a Kiskun kerület „rendes

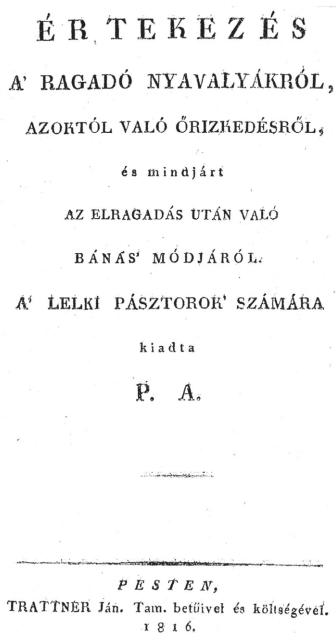
orvosa” (3). Plébánosunk vonzalma az orvosi témákhoz – egészségnevelésbe, felvilágosításba öntve – élete végéig nyomon kísérhető. Három, fentebb már említett, évszakokról elnevezett kötetében olyan témákkal foglalkozik, mint „a gyomorra és emésztő erőkre való különös gondviselés”, „egy egészséges, tiszta és friss levegő” vagy „egy szó a Fisikai nevelésről”, melyben a „törvényes hatalom”-mal kívánja bevezetni a rendszeres „testi gyakorlásokat” (14). Fáradhatatlanul harcol a babonák ellen – e célra kiadott könyvében (13) külön fejezetet szentel „A Betegségek körül való Babona” kérdéseinek.

Két évvel korábban Pucz már foglalkozott a „bal ítéletekkel” (babonákkal), amikor is második anyanyelvéből, a latinból magyarra ültette át egy német egyházjogász, P. J. Riegger könyvét (16). A német alaposággal paragrafusokra osztott értekezés többek közt foglalkozik a jövődőléssel (Mantia) s annak „fajzatjaival”, úgymint az asztrológiával, auguriummal (madárjósással), nekromantiával (halottidézéssel) és a nyílvetéssel (sortilegium), továbbá a varázslással. Részletesen tárgyalja az „ördögösök” speciális fajtáját, a boszorkányokat, akik a néphit szerint Németországban „a Brukterok² hegyére (nálunk pedig Sz. Gellért hegyére)” vitettetnek. Természetesen a szerző nem hisz az ördögösségben, boszorkányságban. Egyetért Mária Terézia törvénykönyvének 1. §-ával, amely arra utasítja a bírakat, fontolják meg, vajon „a bűbajos dolgoknak vallástétele Melancholiából, erős képzelődésből, eszelősködésből, örültségből, és más hasonló betegségből származott-e?”

Rieggernek „az ördögösségről” kiadott könyvére hivatkozva jeles orvostörténészünk úgy vélte, hogy „Pucz Antal orvos” fordította azt magyarra (1). Mint már fentebb jeleztem, Pucz nem volt orvos, bár eredetileg talán az szeretett volna lenni. Erre utal az a tény is, hogy fiatal korától vonzódott az orvosi témák felé. Nemcsak a népnek szánt, szépirodalmi jellegű kötetekben foglalkozott egészségnevelő témákkal, hanem szentelt a felvilágosításnak egy önálló kötetet is. 2002-es tanulmányomban (4) még azt közöltem, hogy az *Értekezés a ragadó nyavalyákról...* című munkáját nem sikerült könyvtárainkban megtalálni (12). Nos, azóta e kötet előkerült (2. ábra) és már címdaláról látható, kiknek is szánta azt a P. A. kézjegy mögé búvó balonyi plébános. A lelkipásztor – mint „jó pásztor” – gyakran a szó szoros értelmében életét kockáztatja juhaiért, ha a betegek körüli „forgolódások és azoknak utolsó vigasztalások közben” jómaga is elkapja a betegséget, írja előszavában Pucz. Ám rögtön hozzá is teszi: „magára vigyázni, és őrizkedni, nem tsak szabad, hanem életünk fenn tartásával járó Kötelesség is.”

E magára vigyázáshoz adott hasznos tanácsokat lelkészársainak „az orvosi Tudománynak közönséges Főtételeiből némelly szabások és hasznos alkalmaztatások” közreadásával. Máiig érvényesen – s orvosi szempontból is helytállóan – így fogalmazza meg a fertőző (az ő szóhasználatában:

2 Bructerek: germán néptörzs, híres volt jósnőjük, aki egy toronyban lakott.

Pucz Antal *Értekezés a ragadó nyavalyákról*

ragadó) betegségek elleni védekezés alapszabályait: „...vagy a betegségekre való hajlandóságát... kell elmellőznünk és távoztatnunk; ha ezt nem lehet, az alkalmatlanság szolgáló okokat kell elkerülnünk és fogadatlaná tennünk; vagy ha talán ez is elmulasztott volna, ekkor azon legyünk, hogy az elragadás által támadott betegség még eredetében megfojtassék”.

Pucz Antal e könyve megjelentetésével a magyar nyelvű egészségnevelés, felvilágosítás úttörői közé is felsorakozott, hiszen ez idő tájt – az 1810-es években – a hasonló témájú magyar nyelvű könyv oly ritka volt, mint a fehér holló.

E sorok orvostörténész írója 1990-ben telepedett le a Duna bal (szlovákiai) partján a Győrrel átellenben elterülő Csizlikközben, s lett ottani négy kis falu – köztük Balony – körzeti orvosa. A Pucz-életrajzokban szereplő „Balony” név miatt figyelt fel Pucz Antalra. A helybéli temetőben talált egy sírkövet, melyen csak ennyi állt: Pucz Antal. Senki sem tudott róla közelebbit mondani, csupán sejtették, hogy pap lehetett. Ezért kezdtem el kutatni Pucz Antal életútját, életművét. A felkutatott adatokat 2002-ben tettem közzé az *Orvosi Hetilap* (4), illetve a felvidéki *Remény* című katolikus hetilap hasábjain (5). A *Remény*-beli írásomat „reménykedve” zártam: „Bízom benne, hogy e kis életművázlat felhívja a figyelmet Pucz Antalra, és a hálás utókor, a mai Balony (és Csizlikköz) katolikusai méltó emléket állítanak majd egykori országos hírű plébánosuknak. Például egy emléktábla elhelyezésével a balonyi templom falán.” Nos, reménykedésem megalapozottnak bizonyult: 2017-ben – Pucz születésének 250. évfordulóján – felkerült az emléktábla a templom falára. Felújították a sírhelyét, melynek földjéből – nagy meglepetésre – előkerült az eredeti, 1831-ből származó

sírkő is. S hogy teljes legyen az orvostörténész öröme: emléktábla került fel a nagybajcsi templom falára is.

A Kazinczy által „nyelvnevelőnek” tekintett Pucz Antal Kazinczyval egy évben, 1831-ben, 64 éves korában hunyt el. Nem akarjuk egy súlycsoportba állítani őket, azt azonban leszögezhetjük, hogy Kazinczy jóslata igaznak bizonyult: Pucz új csillagként fényelt a magyar tudományosság egén. Mára sajnos e csillag fénye alig pislákol a reformkor előtti Magyarország sokkal fényesebb csillagokkal gazdag egén. Pedig indokolt lenne, hogy Pucz Antal nevét a filozófia-, esztétika- és orvostörténet mellett a nyelvtörténet is számon tartsa, mint a magyar bonctani szakkifejezések egyik első terjesztőjét.

(E munka a szerzőnek az *Orvosi Hetilap*ban 2002-ben, illetve a *Széphalom* évkönyv 22. kötetében, 2012-ben megjelent tanulmányainak átdolgozott, új adatokkal bővített változata.)

IRODALOM

- Bálint Nagy István *A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásairól* Orv. Hetil., 1928;72:196–9.
- Eberhard, G. *Aesthetika, vagyis a széptudományoknak theoriája* Ford. Pucz Antal, Pest 1817.
- Kiss László *A reformkor előtti évek kiváló egészségnevelő orvosa: Peterka József Sebestyén (1825–1768) Egészségnevelés* 2000;212–5.
- Kiss László *Pucz Antal bonctani tanverse a vérkeringésről 1790-ből* Orv. Hetil., 2002;8:413–5.
- Kiss László *A balonyi temető elfeledett halottja: Pucz Antal (1767–1831)* Remény 2002;46. és 47. sz.
- Kiss László *Egy pápista „nyelvnevelő”, akit Kazinczy is tisztelt: Pucz Antal (1767–1831)* Széphalom 22. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2012;129–38.
- Kovács Arisztid, Schultheisz Emil *A Physiogiának rövid sommája – A short Summation of Physiology the first book of Physiology in Hungarian* In: Schultheisz, E. (ed.) *History of Physiology. Advances in Physiological Sciences*, Vol. 21. Pergamon Press, Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.
- Kristóf György *Szép János és Pucz Antal – az esztétika magyarnyelvűségének úttörői* Esztétikai Szemle 1937;2,3:84–9.
- Mészáros András *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig* Kalligram, Pozsony 2000;113–7.
- Mutschelle Sebastian *A teremőnek esmérte és szeretete a teremtmények vizsgálásából* Ford. Pucz Antal, Pest 1807.
- Pucz Antal *Kant filozofijának fő Resultatumai* Reprint. In: Kőszegi L. (szerk.) *Elmész. Szemelvények a régi magyar filozófiából*. Comitatus, Veszprém 1994;59–68.
- P.(ucz) A.(ntal) *Értekezés a ragadó nyavalyákról, azoktól való őrizkedésről, és mindjárt az elragadás után való bánás' módjáról. A Lelki Pásztorok' számára* Pest 1816.
- Pucz Antal *A Babonának és az ő sokféle nemeinek rövid előadása* Esztergam 1822.
- Pucz Antal *Őszi gyümölcsök (elbeszélések)*. Esztergam 1827.
- Pucz Antal *Értekezés a nemzeti nyelv tökéletesítése és terjesztése módjáról* Esztergam 1824.
- Riegger Pál József *Értekezés az ördögösségről*. Riegger Pál deák munkája szerint magyarázta P. A. Pest 1820.
- Toldy Ferenc *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebb időktől a jelen korig. 1864–1865* Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1987;193.
- Weszprémi István *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Második száz Első rész* Medicina Könyvkiadó, Budapest 1962;75.